

МІФОЛОГІЧНІ ВИТОКИ ОБРАЗУ ЗМІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ КАЗЦІ

У статті розглянуто образ-персонаж змія в українській чарівній казці. Виокремлено його основні функції, роль у сюжетах та мотивах, основні тератоморфні та антропоморфні риси, номінацію та атрибути. З'ясовано його міфологічну основу як духа-охоронця, учасника світотворення, антагоніста культурного героя (мотиви змієборства).

Ключові слова: чарівна казка, змій, антагоніст, сюжети, міфологія, дух-охоронець.

Формування образу змія / дракона пройшло тривалий період. У віруваннях європейських народів змії / дракон має ознаки демонічної істоти. У першу чергу, йдеться про духів-оберігачів джерел, вод, гір, які уособлюють стихійні лиха. Водночас упродовж історичного розвитку людства погляди на нього значно варіювалися, у більшості народів він наближений до змія. У єгипетських, індійських, китайських релігіях богів спершу репрезентували різні тварини, в залежності від того, які тілесні чи душевні якості вони увиразнювали. Їхні атрибути долучилися до формування образу дракона, який складається з частин тіла різних тварин. З драконами боролася багато міфічних богів і героїв, це Аполлон, Геракл, Персей, Ясон. У грецькій міфології діє дракон-охоронець скарбів, зокрема вбитий Ясоном плазун, який охороняв золоте руно. У християнстві змії уособлює зло, у Біблії він часто маркується цим іменем, так само як Левіафан.

У віруваннях середньовічної Європи дракон існував у двох іпостасях: багатоголовий дракон, який оберігав воду, викликав вогонь, знищував тварин та людей, а також літаючий дракон, що спричиняв бурю і мешкав у хмарах. Обидва типи мають свої версії.

В українських казках, на відміну від європейських, діють переважно змії. У західноукраїнських нарративах змії може іменуватися як смок (з польськ., словац. smok – дракон), у закарпатських як шаркань (з угор. – sarkanu – дракон). Багато спільних функцій зі змієм мають чорт, Коцїй, відьма / баба-змія, зрідка дідок-чарівник, до прикладу чорнокнижник (казка "Про Персицького царя" зі збірника П. Чубинського).

Метою даної статті є окреслення основних рис образу, пов'язаних із ним сюжетів та мотивів, основних функцій, і на основі цього виявлення міфологічних витоків його походження.

Змія як образ-персонаж чарівної казки, зокрема його генезу, функції та ін. розглядали у своїх працях В. Анікін [1 ; 2], Е. Померанцева [26], Л. Дунаєвська [10 ; 11], М. Новиков [22]. Міфологічні уявлення про змія, його роль у російській казці розкрив у своїй відомій праці В. Пропп [28]. Краще зрозуміти природу образу допомагають дослідження з міфології та демонології Е. Б. Тайлора [31], Д. Д. Фрезера [33], О. Афанасьєва [3], І. Нечуя-Левицького [22], М. Костомарова [16], Є. Мелетинського [19]. Із сучасних дослідників у даному ракурсі про це писали В. Давидюк [8], С. Карпенко [14], О. Олійник [23], А. Биконя [4].

У монографії "Історичні корені чарівної казки" В. Пропп виокремив такі типи змія в російській казці: змії-викрадачі; змії, який збирає данину; змії-охоронець кордонів; змії-поглинач [28, 216-281]. М. Новиков додав до цієї категорії змія-спокусника [23, 189-190] і зауважив, що означення "охоронець кордонів" є неточним, з чим можна цілком погодитися, адже незрозуміло, які кордони він оберігає і чи оберігає взагалі. Змії, швидше, не охороняє, а порушує кордон, першим нападає на противника, є агресивним тощо. Під сумнів дослідник поставив і категорію "поглинач" яка, справді, не є визначальною в діях і вчинках змія.

У багатьох казках зав'язкою служить викрадання змієм дівчини чи дівчат – сестер головного героя ((АТУ 312 I = СУС 312D Котигорошко та СУС 301 А Три підземні царства та ін.). Його прибуття супроводжує вихор та буря, гроза, що, власне, виявляються самим змієм: "Та де не візьмись вихор та буря. Ухопило одну дочку Оленку та й понесло! А то змії" [32, 444]. Він заносить їх у підземне чи наземне царство, де вони мешкають і куди за ними приходять рятівники. Дівчина ховає хлопця, та змії, як нечиста сила, чує його нюхом. Зміїв може бути троє, вони родичаються з героєм і можуть допомагати йому у важких задачах, оживляють тощо.

Мотивом чи епізодом у казках є охорона змієм джерела тощо, тероризування цілого міста. Широкого розвитку він набув у казці про Кожум'яку, де змії мешкає у печері над Дніпром і вимагає людські жертви – молодого хлопця чи дівчину. Є чимало спорадичних епізодів на цю тематику, вони можуть служити сполучною ланкою подій. Персонаж упродовж подорожей може потрапляти до чорного міста, тобто міста в жалобі, де все чорне – і люди, і хати, і прапори, бо там поселився страшний змії, який їсть людей. Зміїв може мешкати в криниці і давати воду лише в обмін на жертву, змія поселяється в кореневищі яблуні і та не родить. Герой вбиває чудовисько і за це нагороджується.

Упродовж історичного розвитку до уявлень про змія додається еротичний момент – він не з'їдає дівчину, а залишає її собі за дружину, охороняє її. Як спокусник (поряд із чортом, розбійником) він з'являється в популярному казковому сюжеті як коханець матері чи сестри героя (СУС 315 Звірине молоко). Змій зваблює жінку і з її допомогою прагне знищити його. Часто, як і Кощея, вона знаходить його прив'язаним у погребі і з жалості допомагає звільнитися. Потому прикидається хворою і просить сина принести їй звіриноного молока – вовчиці, ведмедиці, левиці, що пов'язане з небезпеками і труднощами, а потому підступом знерухомлює, зв'язує його тощо, та на поміч приходять вірні звірі. Протагоніст убиває змія і карає лиху матір.

Давнім є пов'язаний зі змієм рідкісний в українському фольклорі мотив чи епізод про небесні світила (СУС 300 А* Повернення зміеборцем викрадених змієм небесних світил). Казка "Іван Фат Фрумос" починається з того, що: "Давно-давно була все ніч, а дня не було. Була ніч, бо закрили сонце змії. І жив тоді один старий мисливець. Здибався він із товаришами, і домовилися вони: "Підемо визволяти Сонце" [34, 87]. У казці "Як Контюфіть дістав місяць і сонце" хлопець, що забрався в попелі, зайшов у новозбудований костюл і побачив, що він досконалий, однак має одну хибу: всередині немає сонця й місяця. Цісар послав його з братами добувати світила, які зберігалися далеко в Гінджи-баби. По дорозі він стає на герць з двома шарканями – синами Гінджи-баби та її чоловіком і вбиває їх. Далі хлопець перетворюється на kota і по скляній горі виповзає до хати відьми. Краде вміщені в скляні шкатулки світила, що осяюють все довкола, і тікає. Відьма женеться за ним, прагне знищити чарівництвом, та їй це не вдається, Контюфіть перемагає. У дорозі сонце і місяць від нього відбирає дідок Рукоять, а далі обмінює їх на здобуту Контюфітем принцесу. Контюфіть повертається додому, віддає світила цісареві й одружується з його дочкою.

Пов'язані з цим мотивом вірування свого часу на Закарпатті записав П. Богатирьов: "Один селянин так пояснив нам затемнення сонця: "Коли сонце щезає, треба набрати в бочку води і дивитися в неї. Тоді ми допомагаємо сонцю: дракон (шаркань) не може його з'їсти. Коли почалася війна, шаркань з'їв сонце і його не було видно. Через дві години воно вийшло на свій звичний шлях і стало знову зігрівати землю: шаркань його не переміг..." [5, 294].

У багатьох народів існують легенди про світотворення, у яких бере участь змії. При цьому або він сам є творцем-деміургом, або ж світ з'являється за його посередництва. Інше забарвлення мають ті міфи, в

яких із частин тіла драконоподібної істоти постають ті чи інші елементи всесвіту, живі істоти або певні речі.

Кульмінацією багатьох казок є мотив змієборства, який у багатьох світових міфах часто трактується як перемога порядку над хаосом, добра над злом. "Парадигма поєдинку героя зі змієм втілює глибокий символічно-архетиповий зміст і означає здійснення акту творення, переходу від неявного до явного, від аморфності до оформленості", – пише Н. Ковтун [15, 12]. У казках на цю тематику (СУС 300 Переможець змія; СУС 3002 Змієборець Кожум'яка та інші) герой звільнює царівну від змія та одружується з нею. У їхньому оформленні вчувається міф про Персея, а також легенда про св. Георгія-змієборця.

Герой чекає змія під мостом – залізним, золотим, срібним, мідним чи калиновим. Змій не починає бою з героєм без його згоди, пропонує йому перший удар, а пізніше – перепочинок: "Сів він під тім місткомъ и дожидає змія. Погодивъ він тамъ трохи – коли летять на коні такій, що ажъ искри сыплюця, а за нымъ біжить собака и летять соколь. Прыбігъ він до містка – кінъ споткнувся; вінъ понюхавъ на цей бікъ, на той бікъ и каже: – А ты чого сюда прыйшов: чи прыйшовъ быщя, чи прыйшовъ мырищя?" [32, 169].

Описи боїв героя зі змієм та іншими супротивниками є стереотипними, вони містять усталені формули перебігу бою та діалогів персонажів. Змій-вершник може з'являтися у супроводі птахів і тварин – сокола, ворона, хорта тощо. На мосту кінъ спотикається, що вже є недобрим знаком, хорт висє, сокіл квилить. Подальша усталена формула свідчить про стурбованість змія, а також про те, що йому відомо про існування богатиря, який може загрожувати його життю: "– Стій, коню, не спотикайся, а ти, соколе, не стрепхайсь; а ти, суко, не скололи: нема надъ насъ другого, є десь Сучченка, та ёго и костей воронъ сюди не занесе. – А Сучченко, якъ вискочитъ зъ-під мосту та до ёго: – Брешешъ, змію, собаче-мясо, – я сам тут. – А здоровъ, здоровъ, Иване Сучинъ сину! Чи по волі, чи по неволі? – Добрий молодець ніколи не по неволі – усе по волі. – Чи будем битись, чи миритись? – спитавъ ёго змій. – Ні, добрий молодець не для того йде, щобъ миритись, а для того, щобъ битись. Дуй на мене, змію, собаче-мясо" [Там само, 253].

Вороги можуть зійтися на мідному, срібному, золотому, залізному току, які вони видувають. Герой може змагатися з одним чи трьома сильними і нахабними зміями, і кожен – сильніший і відразливіший за попереднього, число його голів, крил, пазурів зростає. З першими він впорується відносно легко, з третім – куди довше і тяжче. Вони по черзі забивають один одного в землю – по коліна, по пояс, по шию тощо. Обоє слабнуть під час бою.

У час бою протагоніст слабне і викликає на допомогу вірних тварин чи братів, щоправда, останні можуть прийти запізно, вже після перемоги. Йому вдається обдурити примітивного змія, так, перед боєм він міняє місцями бочки з водою, яка дає силу, чи, навпаки, ослаблює, і таким чином, набуває більше потуг, а змія знесилюється. Він випрошує у змія перепочинок і дає знак тваринам чи братам про допомогу. Нерідко герою допомагає бойовий кінь, який забиває змія копитами, розриває зубами, атакує з повітря.

З певними відмінностями подібний опис бою подається і в інших казках. Бій зі зміями повторюється трикратно, поки Іван не знищує всіх зміїв-братів, а щоб повірили, що звичайна людина може вбити таке чудовисько, він відрізає зміям кінці язиків і забирає з собою.

Перемога справедливості і добра над злом програмується своєрідним епізодом відрубування голів та відрізування язиків у змія. Цей мотив не випадково пов'язаний з одруженням героя після перемоги над змієм, історично це художня інтерпретація обряду ініціації (переродження, посвячення). В основі такого типу виконання обряду – уявлення про те, що саме в голові знаходиться тілесна душа. Серце й печінка як вмістилище душі, осердя життя, так само, як і язики, що символізують голову, мають слугувати знаком умертвіння якогось персонажа. Їх у казках приносять як доказ убивства ворога. Душа людини може уявлятися у вигляді голуба, який злітає до неба через відтату голову. Відвойована у чужого племені, вона буде служити тому, хто її здобув, зберігати врожай, оберігати дім, худобу, достаток.

Згідно з сюжетними колізіями рештки змія може викрасти фальшивий герой, який, вбивши суперника, приносить їх як доказ своєї перемоги. Однак героя оживляють помічники і він приносить справжні, наочніші докази смерті змія.

У казці про Кожум'яку Змій більше нагадує тварину, він орудує зубами, кігтями, хвостом: "Отъ и почали вони битыця – аж земля гуде. Що розбіжитьця змій да вхопить зубами Кирила, то такъ кусокъ смоли й вирве; що розбіжитьця да вхопить, то такъ жмутокъ конопель и вирве. А він ёго здоровенною булавою якъ улупить, то такъ и вжене в землю. А змій якъ огонь горить, – такъ ёму жарко; и поки збігає до Дніпра, щобъ напиться, да вскочить у воду, щобъ прохолодитьця трохи, то Кожемяка вже й обмотавсь коноплями й смолою обсмоливсь. Отто вискакує зъ води проклятий иродь, и що рожженецця противъ Кожемяки, то вінъ ёго булавою тільки лупъ! ажъ луна йде. Бились-бились, – ажъ курить, ажъ искри скачуть. Розогрівъ Кирило змія ще луче, якъ коваль лімишь у горні: ажъ пирхає, ажъ захлинаетця проклятий, а підъ нимъ земля тылько стогне" [12 / 2, 30].

Мотиви змієборства вчені пов'язують з первісною формою богатирського епосу про перемогу змія-кочівника, до них долучилися й мотиви про знищення змія / змії з допомогою залізних щипців ковалями, а також оранка змієм борозни, що йде витоками у давні міфологічні уявлення про здобування культурним героєм благ (залізний плуг, перша оранка тощо) [25 ; 29]. Так, у казці "Про Сучича" із збірника Мошинської Сучич шукає порятунку від змія в кузні Кузьми-Дем'яна. Той схопив змія кліщами за язик, запряг його в плуг і проорав ним до моря (СУС 300А Бій на калиновім мосту, останній епізод). Ще частіше таким чином знешкоджують зміїху, яка женеться за героєм.

Цей мотив пов'язаний з українськими народними переказами, зокрема це "Змієві вали", "Річка Стугна", "Вал біля села Олійникова слобода", "Урочище Розора" [18, 165-166], де змії-пожирач людей погнався за двома святими – Кузьмою й Дем'яном, щоб їх з'їсти. Кузьма й Дем'ян, які були ковалями, заховалися в кузню. Змії пролизав залізні двері кузні й просунув туди язика. Тоді Дем'ян схопив змія кліщами за язика, змії почав проситися, щоб його відпустили і згодився переорати світ на дві половини від моря до моря – його і братів. Ті запрягли його в плуга і почали орати, таким чином утворилися вали. Досягнувши моря, змії дуже стомився, тому обпився водою і тріснув. В іншому творі "Як коваль переміг змія" змії в дірку від дверей висолоплює язика, на який нібито має сісти коваль для "пожирання". Однак той не розгубився, схопив гвіздка і прибав зміїв язик до стіни. Потому взяв вуздечку, загнуждав змія й орав ним, поки той не здох.

Б. Рибаків у цих сюжетах народної прози вбачає "...злиття міфів про культурного героя (перший плуг, перша оранка, кування заліза), яким являвся, очевидно, Сварог, з первісною формою богатирського епосу, де йдеться про перемогу змія-кочівника" [29, 363]. До витоків кування заліза, початку I тис. до н. е. веде й міф про ковальські кліщі, що впали з неба в час царювання Сварога. У середні віки та, очевидно, пізнішу епоху Київської Русі, приблизно в XIV-XV ст. давній язичницький Сварог був замінений (по співзвучності з його основною ковальською функцією) Кузьмодем'яном чи двома святими: Кузьмою й Дем'яном. Учений історично пояснює утворення змієвих валів: на місцевості слід було позначати напрямок майбутнього валу, тож вдавалися до проорювання довгої борозни, яка служила орієнтиром при земляних роботах по насипання валу. Звідси вже один крок до фольклорного образу змія, змушеного проорювати борозду-вал. Якщо виникала ситуація, коли слов'яни використовували для зведення валів своїх полонених-кімерійців, чи хоча б відвойовану в них худобу, то

фольклорний образ набуває цілком реальних обрисів [Там само, 395-397].

З часом на ці уявлення нашарувалися події пізнішого часу. Так С. Плетнева розглядає образ змія в російській казці як уособлення степових кочівників, воїнів-кіннотників, що спалювали села й міста [25]. Погоджуючись з Проппом про його давню основу як чудовиська-поглинача в обрядах ініціації, вона вважає дане трактування подальшим нашаруванням на образ. Багатоголовість дослідниця пояснює "багатоголовими" ордами вершників, тим, що, можливо, змії були тотемами половців, адже існують згадки про Тугарина-Змія в билинах, Кошея та ін. у "Слові о полку Ігоревім".

Змії в казках уміють літати або ж пересуваються на літаючих конях, з їхніх пашек виривається полум'я, яке знищує все навколо ("шаркань сипле вогняним дощем"); змії може мати багато голів і крил тощо, приміром, згадується шестикрилий, шестиголовий, шестипазурний змії, далі за градацію – дванадцятикрилий, дванадцятиголовий і т. д. Він є велетенським плазуном: "Коли побачив у тім яру хату; увійшов у хату, дивиця: лежить щось дуже довге, що аж до порога, та аж до покуття, а од покуття та аж на піл, таке довге, – на лаві. Циган подивився, трохи злякався, та й питаєця його: – Хто ти такий? – Він каже: Змії" [21 / 2, 188].

Змії у казках корелюється з усіма стихіями: "Змії летить, аж земля двигтить, звірря в ліс ховається, а дрібне царство за море втікає". Він літає понад хмарами, згадується, що він живе у горах, його звати Змії Горинич. Дослідники схиляються до версії, що гори в даному випадку вживаються не в прямому значенні, а символізують висоту, верх, тобто він живе вгорі, у надземному світі. В. Пропп вбачав в образі крилатого змія синтез уявлень про змію і птаха, адже змії може перебувати як у наземному, так і підземному світі. Місце змії на дереві життя – внизу в корінні.

Змії має вогненну природу, коли він летить, то "земля дуднить, реве і гаряча"; "Летить змії, за шість миль огнем пашить". Змія називають вогненным тощо, під час бою він дише полум'ям і спалює все навкруги. В. Анікін виводить походження змія від реального вогню, доводячи це низкою прикладів: голови змія – це язика полум'я, табу на засипання біля вогню, жертви вогню тощо [2, 133 -139], з чим можна згодитися лише частково.

Магія води тісно пов'язана з магією вогню, це концепція двох протилежностей, через взаємодію яких створений світ. Тож у змієві органічно поєднуються ці дві стихії. Як уже згадувалося, змії має

стосунок до води, джерел, річок він може підніматися з моря, жити в ньому, це велике страшне чудовисько. Він господар земних і небесних вод, що дарують землі плодючість. Із цим уявленням пов'язане ритуальне вбивство змії, що практикувалося в багатьох народів під час посухи. Змії у казках охороняє живу і мертву воду. В одному з наративів герой добувається до дикого степу, посеред якого стоїть криниця і там лежать 12 зміїв.

Змії як дух-охоронець може належати до різних світів, як наземного, так і підземного, перебувати на калиновім мосту, де знаходиться межа між світом живих і світом мертвих. Його домівка може міститися в нижньому світі, куди він потрапляє через отвір у землі. Про змія нижнього світу йдеться в сюжеті про три викрадені королівни (СУС 301 А Три підземні царства). Тут герой у пошуках царівен спускається під землю й по черзі перемагає зміїв. Вони б'ються на людський манер, по коліна, по шию вганяють один одного в землю, змії має булаву, шаблю, живе подібно людині.

Про змія наземного царства йдеться в типі СУС 317 Дівчина в наземному світі. Тут чудовисько вирізняється тим, що вміє літати, викрадає королівну і виносить на верхівку дерева. Хлопець вилазить по дереву до наземного царства і стає на службу в змія, який мешкає в замку. Знищує його і на чарівному коні забирає королівну на поверхню.

Змії, хоч і є велетенською твариною, часто в казках має антропоморфні виміри, тобто багатьма рисами схожий до людей і діє відповідно: "Так змії і летить, тільки уси покручує". "Прилетів змії і сів на яворі – був горобцем, став молодцем". Так, Стрілець із однойменної казки устрелив птаха, той так упав, увесь ліс завернуло – знову стрепенувся і став змієм, паном став "у чоловічому стані, у Польському. Той ставь и руки опустивъ. – Ну, говорить по-Руську: що будетъ зъ нами, стрилецъ? Чи будемъ бытъся, чи миритьсѣ?" [32, 181]. Змії чомно додає в розмові: "Прошу пана". Мирно налаштований стрілець хоче миритися, та змії змушує його сісти на нього, виносить його на високе дерево і пускає звідти вниз, той розбивається, його кості розлітаються. Змії збирає їх, оживлює стрільця і ще двічі чинить так само.

Змії живуть у замках, палацах тощо, мають дружин чи матерів, дочок, вірних коней. Вони їдять олов'яні, залізні галушки, пиріжки. Бочками п'ють вино чи воду. Як і інші надприродні істоти, змії потребує чогось незвичного для відновлення сил. Так, прикований на ланцюгах, він випиває відро води і відро крові, стає сильним і звільняється. Як відомо, в антропоцентричній моделі Всесвіту в якості води виступала кров, вода

перетворюється на кров, коли герой перебуває в загрозливій ситуації. Людські риси змія виявляються в найдревніших – героїчних казках, його демонічна сила – захована поза тілом душа (АТУ 302) також покликана увиразнити надлюдську сутність персонажа, як і те, до прикладу, що матерями зміїв є відьми. Багатьма рисами казковий Змій зближується з Кошієм, у деяких казках він називається Безсмертний Козьолок і може мати заховану в яйці душу: "Душа змія глибоко в морі, там стоїть залізний стовп на дванадцять сажнів, під стовпом дірка, в дірці яйце – там душа".

Іван Голик з братом приїжджають "на іншу землю, на тридесять царство, інше государство". Тут царює змії. Двір у нього обставлений палями з людськими головами, а на 12 палях немає голів – вони приготовані по числу вояків, які прибули з Голиком. В іншій казці серед густого, зеленого, непроглядного лісу стоїть дім з трубою, через трубу можна заходити всередину, де всі стіни золоті, світла немає, лише золото і дорогоцінне каміння освічує кімнати. Житло зміїв може стояти посеред дороги у вигляді величезного стовпа: він вигнутий булавою вверх, а на ній шапка-невидимка.

Змії нерідко зображуються в умовах селянського побуту: три зміївни гапують хустки, а стара змія на печі лежить. У казці "Іван, Іванович, Руський царевич, його сестра і змії" говориться: "А змії той проклятий да перекинувся парубкомъ, такимъ хорошимъ, що й надывытця на ёго неможна і очей неможна одвесты, такъ бы все на ёго и дывывсь и день, и нуычь, да ище-бъ не надывывсь" [32, 143]. Оповідь нагадує перекази, де змії (чорт) обертається гарним парубком, залицяється до дівчини.

Змії впевнені у своїй силі, зверхньо ставляться до людей, які не належать до їхньої породи (тхнуть чужим духом), поводяться брутально і самовпевнено, що відображається і в їхній мові. Прилітає змії з 12-ма головами: "- Фе, фе...Русын воняе! – Муж мій, каже вона, ти по Русі літав, русином напахався і тобі тут воняе" [Там само, 175]. Шаркані є грубими і агресивними, лайливими, у наступному прикладі змії вживає обценні слова, що є іншомовними (угорськими) запозиченнями: "Прийде ў ночи шаркань ў три голови, та пўчне лати: басама куйон теремтете! Хто то миньї ту побабраў? Укидь би ми ту буў, дораз б из нього гаўрани кроў хлелтали. – А ун пуд мостом сидить і кажи: ой ци хлелтали би, ци ньїт, али бо твойу будуть. Пойме сьа носити" [6 / 4, 58].

Та водночас вони є обмеженими й примітивно хитрими, інколи їх опис викликає сміх, напр.: "Що жь ето за такой хранть до мене прыйихавь? Девушка ета буде для мене повечерять, а зь тебе солодча

гав'ядина, то ты будешь мени на закуску" [7/2, 351]". В іншому наративі змії у другий раз послав до пана, щоб той свою дочку вислав "небезпремінно скоріш на пожирення" [Там само, 350]. У казці про богатиря Звехдуба змії каже дівчині: "Скакай мені прямо в рота!".

Зміям, як і іншій нечистій силі, властиві метаморфози. Молодший брат зміївни, нареченої стрільця, в одній із казок нападає на того у вигляді коня: карий огир полетів на стрільця, почав бити, гризти, кусати його, однак той тримав коня за вуздечку. Тоді він перекинувся ведмедем, вовком, різним гаддям, змієм та іншим, а перед світанням став зайцем – одна шерстка золота, друга срібна. Зміїхи і дружини зміїв перетворюються на золоту яблуньку, криницю, постіль, вогонь, щоб знищити богатирів, котрі убили їхніх чоловіків. Дослідники вважають, що такі перетворення ґрунтуються на зображенні перенесення персонажів із царства мертвих у царство живих [26, 327].

Щодо смерті плазуна, то змія найчастіше розрубує на шматки герой, попіл спалює і розвіює по вітру. Є й модифікації цього мотиву, до прикладу близькі до етіологічних переказів, картин світотворення. В одному з варіантів Кожум'яка з однойменної казки після поединку спалив змія і попіл розвіяв, та, за словами оповідача, вчинив нерозумно, бо з того попелу завелась усяка погань – мошки, комарі, мухи. Зі змія, як і з відьми, можуть вилазити відразливі плазуни, атрибути нечистої сили: "Білий полянин геть розбився і полізли з нього гади, змії, жаби, ящірки і всяка нечисть". Попович Ясат вбиває, спалює змія і розвіює попіл по вітру, "щоб і в попелі не притаївсь, нечиста сила". Змія з величезної висоти може скидати кінь чи розривати на шматки помічники героя.

У закарпатських казках змії називається Шарканєм (Шаркуном) (драконом), його дії подібні до дій українського Змія, тож в одній казці це Змії, а в іншій Шаркань. За аналогією з українською змією зустрічається й шаркань жіночого роду: "Привела його додому шаркань, нагодувала горіхами і винесла на лавицю під хижу" [9, с. 70]. В окремих народних оповіданнях шаркань чи шаркун набуває рис міфологічного змія, тут коло його дій інакше.

Міфологічний шаркань є персонажем народних переказів, тут він нагадує злого духа. У закарпатському переказі "Про шаркуна" розповідається, що з ящірки, яка не почує дев'ять років голосу дзвона чи людини, утворюється гадина, з гадини за тих самих умов – крокодил, далі шаркун: "Шаркун то вже страшно великий, має три або й більше голів. Величезними крилами під час бурі літає над полями. Його слугами суть чорнокнижники. Суть то чорні, як вугіль, люди. По боках носять сокири. Вони допомагають шаркунові наганяти на поля страшні бурі й

нищити урожай. Коли шаркун літаючи зачепиться дерева або хати, то виверне дерево горі коренем, а з хати зриває стріху" [17, 247-248].

Отже, у поведінці змія – персонажа українських казок контамінуються риси фантастичні, пов'язані з міфологічними уявленнями людини про потойбічне життя, обрядово-ініціальні і реалістичні, які відбивають давній селянський побут.

Список використаної літератури

1. Аникин В. П. Гипербола в волшебной сказке // Фольклор как искусство слова / ред. Н. И. Кравцова. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1975. – С. 22-37.
2. Аникин В. П. Русская народная сказка. – М. : Учпедгиз, 1959. – 256 с.
3. Афанасьев А. Н. Древо жизни : избранные статьи. – М. : Современник, 1982. – 464 с.
4. Биконя А. Образ змія Ямата-но Ороті в японському легендарному епосі // Вісник Черкаського університету. – 2010.- Вип. 188. – С. 114-118 – (Серія : Філологічні науки).
5. Богатырев П. Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья // Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. – М. : Искусство, 1971. – С. 167-297.
6. Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. II: Казки, байки, оповідання про історичні особи й анекдоти // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 4. – 254 с.
7. Гринченко Б. Д. Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с нею губерниях : Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. – Чернигов, 1895. – Вып. I. – 308 с. ; 1897. – Вып. II. – 390 с.
8. Давидок В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с.
9. Дерев'яне чудо : Народні казки / вст. ст., упоряд., підг. текстів та прим. О. І. Дея. – Ужгород : Карпати, 1981. – 206 с.
10. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка. – К. : Вища школа, 1987. – 127 с.
11. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна проза (легенда, казка) : еволюція епічних традицій. – К. : КНУ, 1997. – 382 с.
12. Записки о Южной Руси / издал П. Кулиш. – С.Пб., 1856. – Т. I. – 322 с.; Т. II. – 451 с.
13. Зачаровані казкою : Українські народні казки в записах П. В. Лінтура / упоряд. І. М. Сенька, В. В. Лінтура. – Ужгород : Карпати, 1984. – 526 с.
14. Карпенко С. О. Міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин. – Біла Церква, 2008. – 170 с.
15. Ковтун Н. М. Архетип культурного героя в українській духовній традиції : історико-філософський контекст : автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 2008. – 19 с.
16. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К. : Либідь, 1994. – 283 с.
17. Легенди Карпат / упор. Г. Ігнатовича. – Ужгород : Карпати, 1968. – 304 с.
18. Легенди та перекази / упоряд. та прим. А. Л. Іоніди. – К. : Наукова думка, 1985. – 400 с.
19. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. – М. : Восточная литература, 1995. – 408 с.

20. Мушкетик Л. Г. Людина в народній казці Українських Карпат : на матеріалі української та угорської оповідальної традиції. – К. : ДСГ, 2010. – 320 с.
21. Народные южнорусские сказки / издал И. Рудченко. – К., 1869 – 1970. – Вып I-II.
22. Нечуй-Левицький І. С. Світогляд українського народу : Ескіз української міфології. – К. : АГ "Обереги", 1992. – 88 с.
23. Новиков Н. В. Образы восточнославянской народной сказки. – Ленинград : Наука, 1974. – 355 с.
24. Олійник О. Г. Антиномія категорій "свій" / "чужий" у просторі української чарівної казки : автореф. дис... канд. філол. наук. – Л., 2007. – 19 с.
25. Плетнева С. А. Змей в русской сказке // Древние славяне и их соседи. – М., 1970. – С. 129-131.
26. Померанцева Э. В. Русские народные сказки. – М. : Изд. АН СССР, 1963. – 128 с.
27. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. – 364 с.
28. Пропп В. Я. Морфология сказки. – М. : Наука, 1969. – 168 с.
29. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М. : Наука, 1981 г. – 608 с.
30. СУС – Сравнительный указатель сюжетов : Восточнославянская сказка / сост. Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград : Наука, 1979. – 439 с.
31. Тайлор Э. Б. Первобытная культура ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1989. – 572 с.
32. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край : Материалы и исследования, собр. д-ром П. П. Чубинским. – СПб., 1878. – Т. 2. – 688 с.
33. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь : Исследование магии и религии ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1980. – 831 с.
34. Чарівна квітка : українські народні казки з-над Дністра / запис, упоряд., прим. та словн. М. А. Зінчука. – Ужгород : Карпати, 1986. – 301 с.
35. ATU – The Types of International Folktales : A Classification and Bibliography. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson / By Hans-Jørg Uther. – Helsinki, 2004. – Part. I – 619 p. ; Part. II. – 536 p. ; Part III. – 285 p.

Одержано редакцією – 15.10.2014. Прийнято до публікації – 15.12.2014.

Анотація. Мушкетик Л. Мифологические истоки образа змея в украинской народной сказке. В статье рассмотрен образ-персонаж змея в украинской волшебной сказке. В частности, его основные функции, роль в сюжетах и мотивах, основные тератоморфные и антропоморфные черты, номинацию и атрибуты. Выяснено его мифологическую основу как духа-хранителя, участника сотворения мира, антагониста культурного героя (мотивы змеборчества).

Ключевые слова: волшебная сказка, змей, антагонист, сюжеты, мифология, дух-хранитель.

Summary. Mushketyk L. Mythological origins snake image in Ukrainian folk tale. The article deals with the image-character of the snake in the Ukrainian folk

fairly tales. Its main functions, its role in the themes and motifs, the basic theriomorphic and anthropomorphic features, nomination and attributes are highlighted. Its mythological basis as the guardian spirit, the member of the universe, the antagonist of the cultural hero (motifs of the snake fights) is described.

Keywords: fairy tale, snakes, antagonist, themes, mythology, guardian spirit.

УДК 82-93-343

Вікторія БІЛОУСОВА

ДИТЯЧА МІФОЛОГІЯ І ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ДЖЕРЕЛО ТЕМАТИКИ Й ОБРАЗНОЇ СИСТЕМИ НАСТРАШОК

У статті розглядається вплив традиційної культури та міфології на розвиток дитячого фольклору. Прослідковано подібність міфологічного й дитячого мислення. На основі польових досліджень проаналізовано тексти настрашок і з'ясовано джерело їх тематики, образної системи та причини виникнення. З'ясовано, що настрашки виникають з реальних потреб дитини, з необхідності подолати психічне та інтелектуальне протистояння. На основі свого життєвого досвіду діти змінюють сюжети та образи із традиційної культури, адаптуючи їх до свого світорозуміння та сприйняття дійсності.

Ключові слова: дитяча субкультура, дитячий фольклор, міф, міфологія, міфологічне мислення, настрашки, символ, страшні історії, традиційна культура, фольклористика.

Постановка проблеми. Сьогодні, в час комп'ютеризації та інформаційних технологій, дитяча народна творчість поступово видозмінюється та занепадає. Все менше дітей граються на вулиці, а якщо й граються, то не в дитячі народні ігри, а безцільно бігають одне за одним, імітуючи гру "войнушки". Такі спостереження характерні більше для міської місцевості, серед сільських дітей частіше зустрічаються випадки "звернення" до народної традиції. Тому наразі є важливим питання залучення дітей до зразків народної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувати й публікувати дитячий фольклор почали ще з XIX ст. (В. Милорадович, М. Максимович, І. Франко та ін.), активно й систематично вивчати – з першої половини XX ст. (М. Грушевський [1], Н. Заглада [3], Г. Довженок [2], С. Кулинич [4], Н. Сивачук та ін.). Та постійний розвиток, модифікація жанрів потребує постійного збирання, осмислення та систематизування.